

355.48(477:438) «1648/1654»:929Кисіль/Мелешко

В. П. Потоцький
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

ПЕРИПЕТІЇ ШЛЯХЕТСЬКОЇ ДОЛІ: СТОРИНКИ БІОГРАФІЇ МИКОЛАЯ КИСЕЛЯ ТА МИКОЛАЯ МЕЛЕШКА

У статті розглядаються біографії офіцерів армії Речі Посполитої Миколая Киселя та Миколая Мелешка, які загинули під час облоги Вінниці 1651 року. Особливо акцентується увага на їх участі у війні проти козаків в Україні (1648–1657 рр.). У межах цієї статті було показано, що життєві шляхи польських ротмістрів Киселя та Мелешка мають багато спільних рис. Ці шляхтичі, цілком вірогідно, могли зустрічатися й до війни з козаками, причому у ті «мирні» часи вони належали до ворожих шляхетських угруповань, що вели запеклу боротьбу за землі на території новоутвореного Чернігівського воєводства. Під час Хмельниччини ці офіцери також могли зустрічатися на елекційному сеймі 1648 р., де обирали нового короля Речі Посполитої.

Ключові слова: Річ Посполита, коронне військо, козацькі повстання, ротмістр Миколай Кисіль, ротмістр Миколай Мелешко.

В статье рассматриваются биографии офицеров армии Речи Посполитой Николая Киселя и Николая Мелешко, погибших в ходе осады Винницы в 1651 году. Особо акцентируется внимание на их участии в войне против казаков в Украине (1648–1657 гг.). В рамках данной статьи было показано, что жизненные пути польских ротмистров Киселя и Мелешко имеют много общего. Эти шляхтичи, вполне вероятно, могли встречаться и до войны с казаками, причем в те «мирные» времена они принадлежали к враждующим дворянским группировкам, ведущим ожесточенную борьбу за земли на территории недавно созданного Черниговского воєводства. Во время Хмельниччины эти офицеры также могли встречаться на элекционном сейме 1648, где избирали нового короля Речи Посполитой.

Ключевые слова: Речь Посполитая, коронное войско, казацкие восстания, ротмистр Николай Кисель, ротмистр Николай Мелешко.

The article deals with the biography of the Rzeczpospolita army's officers Nikolai Kisel and Nikolai Meleshko who were killed during the siege of Vinnytsia in 1651. Special attention is paid to their participation in the war against the Cossacks in Ukraine (1648–1657). The article demonstrates that the ways of life of Polish Captains Kisel and Meleshko have much in common. It is likely that these nobles could meet each other before the war against the Cossacks and in those "peaceful" times they belonged to warring factions, which lead a bitter struggle for lands on the territory of the newly created Chernigov voivodeship. During the Khmelnytsky Uprising, these officers could also occur on Election Sejm in 1648, where a new king of Rzeczpospolita was elected.

Key words: Rzeczpospolita, the Crown army, Cossack uprisings, Captain Nikolai Kisel, Captain Nikolai Meleshko.

У багатьох роботах вітчизняних науковців, що присвячені подіям Національно-визвольної революції 1648–1657 рр., є згадка про героїчний епізод української військової історії, пов'язаний із обороною Вінниці козаками Івана Богуна. Мова йде про події березня 1651 року, коли авангард коронної армії на чолі з польним гетьманом Мартином Калиновським розпочав наступ вглиб України. Тоді протягом лютого-березня на Брацлавщині точилися запеклі бої, що стали преамбулою для найбільшої баталії часів Хмельниччини – сумнозвісної битви під Берестечком. Трагічного для козаків 1651 року все ж таки було декілька локальних перемог, на які в українській історіографії традиційно робили особливий акцент. Серед таких

можна виділити й хитромудру пастку, влаштовану вінницьким полковником Іваном Богуном для кіннотників брацлавського воєводи Станіслава Лянцкоронського. Українці заманили польських жовнірів на тонку кригу Південного Бугу, де задалегідь було прорубано ополонки, і того дня у холодній воді втопилося чимало шляхтичів, серед яких було й два ротмістри: Кисіль та Мелешко.

Загибель цих звичайних офіцерів армії Речі Посполитої згодом знайшла відображення у багатьох історичних дослідженнях. Про Киселя та Мелешка, які захлинулися у Південному Бузі, писали М. Костомаров, П. Куліш, М. Грушевський, В. Смолій і В. Степанков. Їхні образи відтворили у своїх художніх творах Павло Загребельний («Я, Богдан»), Валерій Євтушенко («Легенда про гетьмана»), Аркадій Белий («Народження імперії»). Сюжет про утоплення шляхтичів наявний й на масштабній діорамі «Розгром польсько-шляхетських військ загонами козаків та міщан на чолі з І. Богуном у Вінниці. Березень 1651 р.», що розміщена у Вінницькому краєзнавчому музеї.

Доля цих двох панів, як, до речі, й полонених у битві під Корсунем гетьманів Потоцького та Калиновського, стараннями українських науковців і літераторів перетворилися на своєрідний символ запорозької вдачі, переконливий доказ вагомої військової перемоги. Однак у згаданих вояків, яким судилося увійти до історії лише одним фактом власної трагічної загибелі, була й попередня біографія зі своїми, доволі цікавими, перипетіями.

У долі Киселя та Мелешка є досить багато спільного, що не дивно для представників одного соціального стану. Життєві стежки цих панів кілька разів дивним чином перетиналися перед тим, як завести їх разом на тонку кригу Південного Бугу. Водночас до кожної спільної риси в біографіях Киселя та Мелешка додаються численні відмінності у деталях, які, власне, найкращим чином ілюструють все розмаїття шляхетського загалу ранньомодерної Речі Посполитої.

Почати, напевно, слід з того, що обидві ці знатні особи мали однакове ім'я – Миколай. Так стверджує переважна більшість джерел, хоча М. Костомаров і П. Куліш чомусь називають Киселя Юрієм [8, с. 292; 9, с. 178], а К. Носецький взагалі не знає імені Мелешка та зображує його у своєму «Гербовнику» як невідомого [15, с. 397].

Крім того, обидва ротмістри королівського війська за походженням були українцями, або «русинами», як писав про них П. Куліш [9, с. 178]. Миколай Кисіль походив із стародавньої боярсько-шляхетської родини Киселів, що жила на Волині. Його батьком був володимирський підстолій Григорій Гнівошович Кисіль, а матір'ю – Федора Лазарівна Іваницька [2, с. 235]. Миколай Мелешко також походив зі старовинного боярського роду, що на початку XVI ст. переселився із білоруської Слонімщини в Україну [15, с. 397]. Батьком загиблого під Вінницею ротмістра був Іван (Ян) Мелешко – подільський шляхтич, а матір'ю – Гальшка Рогозинська [10, с. 405]. Офіцери на момент своєї загибелі вже були чоловіками поважного віку, львівський підкоморій Войцех М'яковський в одному з листів пише про них: «...старі ротмістри, обидва гідні, значні і рицарські» [5, с. 134]. Миколай Кисіль встиг повоювати ще у битві під Гневом 1628 року й був там поранений кулею у голову [3, с. 418]. Крім того, шляхтичі вже мали дорослих дітей. Кисіль – сина Володимира Миколайовича, який займав уряд київського підстоля та помер в один рік із своїм батьком, та доньку Олену Миколаївну, яка одружилася з брацлавським каштеляном Даніелем Стемповським [2, с. 235]. А в Мелешка була тільки одна донька (її ім'я нам невідоме), яка побралася із Габріелем Бабським герба Радван [15, с. 397].

Проте ці два поважні шляхтичі відрізнялися за своїм віросповіданням: якщо Миколай Мелешко все життя дотримувався римо-католицької церкви та, як зазначає Каспар Носецький, «...у законі нашому помер» [15, с. 397], то його тезка з родини Киселів був уніатом. При цьому стосунки останнього з релігією видаються набагато складнішими, ніж у його побратима по нещастю. Так Миколай Кисіль у своєму тестаменті (складеному напередодні загибелі) писав: «А оскільки за свого життя я завжди лишався у єдності святого Костелу, і всі ті різниці, які відбулися між Східною і Західною Церквами, вважав і вважаю

поверхневими, бо єдиний є Вселенський Костел і єдині віра католицька, в якій є християнське спасіння. В цьому визнанні як за життя я перебував, так і вмираю, і на страшному суді з цим же віровизнанням готовий стати» [6, с. 281]. Про конфесійну толерантність і постійні релігійні пошуки волинського шляхтича свідчать також його посмертні пожертви: костелу володимирських домініканців – 500 злотих, кляштору сокальських бернардинців – 500 злотих, руському і польському шпиталю у Володимирі – по три копи збіжжя щорічно. Поховали ж шляхтича-уніата у родинному склепі, що розміщувався у православному Нізкіницькому монастирі, якому небіжчик заповів 1 000 злотих [6, с. 540]. До того ж слід відзначити, що дружина Миколая Киселя Гальшка Слюбич-Залеська за віросповіданням була римо-католичкою [6, с. 595]. Це й не дивно, бо у першому шлюбі ця жінка була одружена з паном із прихильного Ватикану роду Мелешків, а її доньку відповідно звали Христиною Мелешківною (ось такий цікавий збіг обставин) [6, с. 788].

Існувала ще одна схожа риса у біографії обох шляхетних панів – наявність високого покровителя. Серед аристократії це не таке вже рідке явище, але тут ідеться не просто про взаємини у межах схеми «патрон – клієнт», а про більш тісні родинні стосунки. Отже, покровителем Миколая Киселя був його старший брат Адам – брацлавський, а пізніше київський воєвода, найвпливовіший православний магнат свого часу. Миколаю Мелешку допомагав його вітчим Олександр Пісочинський – новгород-сіверський і уланівський староста, дуже впливова особа у Чернігівському воєводстві.

Про стосунки братів Киселів відомо значно більше, тому почати варто саме з них. У житті бездітного Адама єдиний рідний брат, до того ж ще й молодший, посідав надто важливе місце. Магнат ніколи не позбавляв Миколая своєї опіки, за що той платив йому щирою вдячністю. У власних листах до брацлавського воєводи Кисіль-молодший звертається до нього з великою повагою: «ваша милість, мій брат і благодійник», «ваша милість, мій милостивий пан» і ставить підпис: «милостивого пана нижайший брат і слуга» [7, с. 168–170]. Брати Киселі, певно, були досить близькими та протягом життя підтримували один одного. Вони в різні роки закінчили один навчальний заклад – Замоїську академію [10, с. 164]. Протягом 1632–1634 рр. ці знатні пани брали участь у Смоленській війні, причому Миколай служив товаришем у хоругві коронного канцлера Томаша Замоїського, якою командував Адам. Саме про заслуги молодшого брата під час бойових дій Кисіль (тоді ще київський каштелян та чернігівський підкоморій) нагадує 1637 року в листі до свого патрона Т. Замоїського і просить високого сановника допомогти Миколаю отримати уряд володимирського судді, вказуючи, що той заслужив посаду «власною кров'ю» [10, с. 158]. Проте король тоді віддав володимирське суддівство іншому шляхтичеві, а Кисіль-молодший отримав лише новгород-сіверське хорунгівство. Згодом завдяки підтримці Адама Киселя його молодший брат став ще й черкаським старостою.

Брати Киселі разом їздили у ролі послів на сейми: 1635 року – Адам від Чернігівського воєводства, а Миколай – від Волинського, 1637 року – обидва вже представляли чернігівську шляхту [10, с. 403, 406]. Також вони вдвох входили до так званої граничної комісії, що була створена 1646 року заради завершення делімітації кордону між Річчю Посполитою та Московським царством [10, с. 208].

Молодший брат був правою рукою Адама Киселя під час його тривалої боротьби, що велася заради закріплення родини на Чернігово-Сіверщині протягом 30–40-х років XVII ст. Володіння панського роду Киселів, що, до речі, завжди межували між собою, постійно розширялися, поглинаючи ділянки сусідів та вільні землі. Як зазначає сучасний український дослідник П. Кулаковський: «Крім Охромівич та Верхолісся, які існували на землях Киселів (формально їх володільцем виступав Миколай), до 1638 р. з'явилися населені пункти Кисільгород, розташований на правому березі Мени нижче від Верхолісся, Щепалів (сучасний Чепелів) та Лози, розташовані поблизу впадіння Турії в Турчанку» [10, с. 293]. Братам Киселям доводилося й активно заселяти ці землі (особливо північ Домислинської волості й міжріччя Сноу та Десни) колоністами, причому головна роль у цій копіткій справі

відводилася Миколаю, який, певно, був очима і словом свого старшого брата на Чернігово-Сіверщині. Під час боротьби за землю у межах новоствореного воєводства Киселям неодноразово доводилося узгоджувати численні проблеми, що виникали між ними та представниками різних магнатських та шляхетських фамілій. Зокрема, виникали торговельні суперечки між братами та польним гетьманом Миколаєм Потоцьким, коронним підкоморієм Адамом Казановським, з родинами Калиновських, Паців, Солтиків, із чернігівським скарбником Михайлом Ясликовським, з Яном і Кшиштофом Фащами та з багатьма іншими могутніми аристократами.

Далеко не завжди вдавалося дійти порозуміння мирним шляхом, через що виникали й конфлікти. Особливо напруженими залишалися стосунки між Киселями та новгород-сіверським старостою Олександром Пісочинським, який відверто претендував на лідерство між місцевими землевласниками. Він намагався розставити на всі важливі посади своїх клієнтів, часто вдавався до насильницьких дій і не боявся вступати у відкритий конфлікт навіть із високими сановниками. Так, наприклад, новгород-сіверський староста 1635 року захопив замок у місті Батурин, що належав самому коронному канцлерові Єжі Оссолінському. Не зважаючи на королівські накази Пісочинський відмовлявся покинути завойовану територію, і канцлерові довелося повертати батуринський замок штурмом [10, с. 277–278]. Як зазначає П. Кулаковський: «О. Пісочинський з огляду на більш сильну позицію у повіті, порівняно з А. Киселем, був менш толерантним до урядників, які не мали зобов'язань стосовно нього. Так, він намагався шляхом силового тиску усунути з повіту Миколая Киселя і, як наслідок, Адам Кисіль вимушений був апелювати до свого патрона Томаша Замойського» [10, с. 159]. Зрештою, Олександрові Пісочинському таки вдалося відібрати у молодшого Киселя частину маєтностей у Новгород-Сіверському повіті. Причому не виключено, що у силових акціях проти новгород-сіверського хорунжого брав участь і пасинок невгамовного Пісочинського на ім'я Миколай Мелешко. Принаймні достеменно відомо, що наїзди на новгород-сіверського стольника Яна-Вацлава Карського Пісочинський здійснював з метою відібрати в нього уряд саме для Мелешка [10, с. 160, 165]. Тому зустріч двох Миколаїв – Киселя і Мелешка, – цілком вірогідно, могла відбутися задовго до початку козацької реbelie 1648 р., до того ж цим високородним панам, напевно, траплялося бачити один одного й крізь приціл мушкету.

Після початку Хмельниччини, коли повстання охопило землі Чернігівського воєводства, шляхтичі-суперники мали забути про минулі протиріччя та переймалися здебільшого порятунком власного життя. Проте хорунжий новгород-сіверський Миколай Кисіль до останнього намагався боронити родинне майно на Волині (на Чернігівщині все остаточно було вже втрачено). Так, у жовтні 1648 року він запевнює свого брата у листі: «Після від'їзду вашої милості милостивого пана з Ухані мої наміри були такими: залишатися на місці й доти не рухатися далі, доки вже неприятель не відтіснив би мене від майна мого та вашої милості мого милостивого пана» [7, с. 169].

Безумовно, завданням молодшого Киселя залишався захист не тільки родових маєтків, його обов'язком була оборона всього краю. Ще 25 червня 1648 року на сеймику в Луцьку місцева шляхта сформувала потужний полк із 1400 вершників й обрала своїм полковником Адама Киселя. У разі відсутності брацлавського воєводи командування переходило до його молодшого брата Миколая, який фактично й керував вказаним підрозділом протягом літа-осені 1648 р. Формально під рукою новгород-сіверського хорунжия в цей час знаходилися хоругви таких видатних лицарів, як Томаш Сапега, Килиян Вільгорський, Захаріуш Святополк Четвертинський, Лукаш та Ян Гулевичи, Кшиштоф Сапега, Олександр Лисаковський, Ян Линевський та Ян Талібовський [16, с. 185]. У своєму листі до старшого брата Миколай зазначає, що в боях втратив більшу частину своїх людей: «Ми трималися немало часу біля Бугу у бажанні затримати цей ворожий напад, але коли у наступ перейшла велика кількість цих зрадників, а солдатів без грошей не було чим втримати, – ми змушені були відступити» [7, с. 169]. Щодо власних планів новгород-сіверський хорунжий

повідомляє свого благодійника: «...цим своїм листом благаю в. м. м. м. пана, щоб ти у даному випадку попідкувався про мене й про тих, хто плететься разом зі мною... Хоча б лише ми мали змогу розмістити наших дружин, а самі знов, дасть Господь Бог, разом із щасливо обраним королем обернемося якомога скоріше проти цього неприятеля» [Там само].

Восени 1648 року обидва Киселі і Миколай Мелешко зустрілися на сеймі, де шляхта обирала нового польського короля. Усі вони були послами від Чернігівського воєводства [14, с. 147, 217]. У січні-березні 1649 року Миколай Кисіль разом із брацлавським воєводою їздив із дипломатичним посольством до українського гетьмана Богдана Хмельницького [18, с. 13–14, 16; 13, с. 303]. Що робив у той час пан Мелешко, нам достеменно невідомо. Приблизно у цей період Миколай Кисіль стає ротмістром панцерної (козацької) хоругви коронного війська, Миколай Мелешко отримав під свою руку такий самий загін тільки в середині 1650 року [19, с. 492, 496].

Якщо про заслуги новгород-сіверського стольника під час війни з козаками ми маємо надто мало інформації, то про його земляка – новгород-сіверського хорунжого відомостей значно більше. Миколай Кисіль, вірогідно, брав участь в обороні Збаража [20, с. 138], у серпні наступного 1650 року він здійснював самостійну дипломатичну місію до українського гетьмана, закликаючи останнього вивести запорожців із шляхетських маєтків на Брацлавщині [1, с. 500; 13, с. 324]. Богдан Хмельницький тоді начебто так розлютився на посланця, що ледве не наказав його повісити [8, с. 292]. Але на щастя для молодшого Киселя він повернувся живим з тієї подорожі та вже на початку вересня взяв активну участь у формуванні загонів посполитого рушення з шляхтичів-біженців із Чернігівського воєводства [1, с. 505]. Шляхтич мав на це повне право, оскільки у вересні 1649 р. Адам Кисіль домігся від нового короля пожалування молодшому братові уряду черкаського старости [1, с. 320].

Надалі ми зустрічаємо двох ротмістрів вже у березні 1651 року під стінами Вінницького монастиря. Перед тим вони у складі війська гетьмана Калиновського взяли участь у захопленні містечка Красного. Але на річці Південний Буг їхній бойовий шлях остаточно перервався. Існують різні дані про масштаби польських втрат у цьому бою. Найчастіше говориться про кілька сотень загиблих жовнірів [12, с. 145]. Проте, як зазначає у своєму щоденнику учасник того походу Станіслав Освенцім, з хоругви пана Киселя загинуло сім товаришів, а з хоругви пана Мелешка втопилися лише три вершники [17, с. 269]. Нагадаємо, що в кожному з цих підрозділів нараховувалося по 100 бійців [19]. В іншому анонімному щоденнику походу коронних військ Калиновського говориться: «...врятовано усіх..., але черкаський староста і пан Мелешко забиті...» [5, с. 89]. В уривку з листа коронного підканцлера до Я. Радзівіла вказано: «...черкаський староста і пан Мелешко з п'ятнадцятьма товариства на Бугу, провалившись, втопились...» [5, с. 436], а львівський підкоморій В. М'ясківський зазначає, що ротмістри «...загинули разом із шістнадцятьма товаришами» [5, с. 134].

Щодо обставин загибелі королівських офіцерів також маємо доволі суперечливі дані. Звичайно, в українській історіографії поширена класична версія про те, що обидва пани пішли на дно Південного Бугу. Однак у документах можна натрапити й на інші відомості. Наприклад, у листі звенигородського старости пана Гулевича до чернігівського старости говориться: «...і так тіла наших загиблих залишилися на побойіщі; важко їх було унести, бо неприятель потужно боронився» [5, с. 97]. Інші свідчення вказують деякі подробиці, що також ставлять під сумнів історію про утоплених. «Тіло пана Мелешка однак знайшли і воно відправлене до Бару, а тіло пана черкаського старости з'їли пси, знайшли тільки одну руку і одну ногу, і голову», – розповідає коронний гетьман Миколай Потоцький в одному зі своїх листів [5, с. 428]. Про це ж саме говорить і ротмістр Гулевич: «Тіло небіжчика п. черкаського старости, зжалься Всемогутній Боже, з'їли пси, залишилася тільки сама голова та одна нога, через що великий жаль мусить бути його брату» [5, с. 97]. Натуралістичну історію про руку, ногу та голову Миколая Киселя ми доволі часто можемо побачити в літературі, присвяченій подіям національно-визвольної війни. Проте з огляду на жахливі реалії війни більш

правдоподібною виглядає версія, викладена у щоденнику дій коронного війська М. Калиновського на Поділлі. Там, зокрема, написано: «...і зараз у тіла його мості п. Киселя пси виїли внутрощі, голову і одну руку, бо не могли зразу ж тіло врятувати і відігнати псів» [5, с. 89].

Тіло пана Мелешка, як вже було сказано, відвезли до Бару, а останки черкаського старости відправили до його старшого брата. Адам Кисіль, коли дізнався про факт і про обставини загибелі рідного брата, впав у розпач. Воєвода київський у великому горі очікував на повернення йому останків Миколая. Свій нестерпний біль від зустрічі «...на очах у всього війська з'їденого тіла» він передав у таких словах: «Не менше завинили в тім безбожні й нависні люди в самій вітчизні, що так шарпали старинну цноту, віру і славу дому мого, що мій милий брат, щоб засоромити обмовців умисно шукав смерті на тім полі і запечатав її гоїно пролітою кров'ю. З тим наміром і рішенням він поїхав; коли б скалічене здорове не розлучило мене з ним, і я б у тім йому поміг і там би запечатав – бо хто не бачить, куди йде фатум нашої вітчизни...Війну цю взагалі почато на винищення останку шляхти польської» [4, с. 195, 17, с. 274].

Трохи згодом під час листування з Адамом Киселем у контексті звинувачення польської сторони у порушенні перемир'я Богдан Хмельницький згадав і про загиблого Миколая Киселя. «Мені (його – В. П.) шкода, як великого лицаря та мого приятеля, – писав магнатові український гетьман, – але сам він цього прагнув. Та оскільки Ляхи розпочали цю війну, то й наситяться нею» [9, с. 178].

Таким чином, у межах цієї статті було показано, що життєві шляхи польських ротмістрів Киселя та Мелешка мали багато спільних рис. Більш того, ці пани, цілком вірогідно, могли зустрічатися й до війни з козаками, причому у ті «мирні» часи вони належали до ворожих шляхетських кланів, що вели запеклу боротьбу за землі на території новоутвореного Чернігово-Сіверського воєводства. Під час Хмельниччини ці офіцери також могли зустрічатися на елекційному сеймі 1648 р., де обирали нового короля Речі Посполитої.

Література

1. Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною комиссиею для разбора древних актов, высочайше учрежденною при Киевском военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. Ч. 3, Т. 4. – К., 1914 – 946 с.
2. Ворончук І. О. Родоводи волинської шляхти XVI – першої половини XVII ст. (реконструкція родинних структур: методологія, методика, джерела) / І. О. Ворончук. – К.: Вища школа, 2009. – 510 с.
3. Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы. – М.: Издательство АН СССР, 1953 – Т. 1. – 584 с.
4. Грушевський М. Історія України-Русі: Т. IX: друга половина / М. Грушевський. – Нью-Йорк: Книгоспілка, 1957. – С. 870 – 1630.
5. Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. – Т. 2: (1650–1651 рр.) / Упорядн. Ю. Мицик. – К., 2013. – 704 с.
6. Довбищенко М. В. Волинська шляхта у релігійних рухах кінця XVI – першої половини XVII ст. / М. В. Довбищенко. – К.: ПП Сергійчук М. І., 2008. – 882 с.
7. Документы об освободительной войне украинского народа. 1648–1654 гг. – К.: Наукова думка, 1954. – 828 с.
8. Костомаров Н. И. Богдан Хмельницкий. Историческая монография. В 3 томах. / Н. И. Костомаров. – СПб.: Тип-я М. М. Стасюлевича, 1884. – Т.2. – 445 с.
9. Кулиш П. А. Отпадение Малороссии от Польши (1340 – 1654). В 3 томах. / П. А. Кулиш. – М.: Университетская типография, 1889. – Т. 3. – 409 с.
10. Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої. 1618–1648 / П. Кулаковський. – Київ: Темпора, 2006. – 495 с.
11. Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет / В. А. Смолій, В. С. Степанков. – К.: Либідь, 1993. – 501 с.

12. Таирова-Яковлева Т. Гетманы Украины. Истории о славе, трагедиях и мужестве / Т. Таирова-Яковлева. – М.: Центрполиграф, 2011. – 470 с.
13. Універсали Богдана Хмельницького. 1648–1657. / За ред. В. Смоля. – К.: Альтернативи, 1998. – 383 с.
14. Elektorów poczet, którzy niegdyś głosowali na elektorów Jana Kazimierza roku 1648, Jana III. roku 1674, Augusta II. roku 1697, i Stanisława Augusta roku 1764, najjaśniejszych Królów Polskich, Wielkich Książąt Litewskich, i.t.d. / ułożył i wydał Oswald Zaprzaniecz Siemuszowej Pietruski. Lwów: nakładem Kajetana Jabłońskiego; drukiem Wawrzyńca Pizsa, 1845 – 446 s.
15. Herbarz polski Kaspra Niesieckiego powiększony dodatkami z późniejszych autorów, rękopismów, dowodów urzędowych i wydany przez Jana Nep. Bobrowicza. – Lipsk, 1841 – T. VI. – 588 s.
16. Kupisz D. Wojsko powiatowe województwa Wołyńskiego w XVII wieku / D. Kupisz. // Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки, 2009, – № 22 – С. 182–188.
17. Stanisława Oświęcima dyaryusz 1643–1651 // *Scriptores rerum Polonicarum.*, 1907, – T. XIX – S. 1–399.
18. Ojczyście spominki w pismach do dziejów dawniej Polski, diaryusze, relacye, pamiętniki i.t.p. służyć mogące do objaśnienia dziejów krajowych tudzież listy historyczne do panowania królów Jana Kazimierza i Michała Korybuta oraz listy Jana Sobieskiego marszałka i hetmana wielkiego koronnego. – Kraków, 1845 – T. 2. – 368 s.
19. Wimmer J. Materiały do zagadnienia organizacji i liczebności armii koronnej w latach 1648–1655 / J. Wimmer // *Studia i Materiały do Historii Wojskowości*, 1960 – T. 5. – S. 477–509.
20. Zawistowski W. Kto jest kim w Trylogii Henryka Sienkiewicza / W. Zawistowski. – Gdańsk: Tower Press, 1999. – 431 s.